

УДК 94 (37+32) : 322.4

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2025.4.368>

Андрій Карпенко*

ПОХОДЖЕННЯ ОБРАЗУ АТЛАНТА У МИСТЕЦТВІ ГАНДХАРИ

Анотація: *Стаття присвячена дослідженню походження образу Атланта у мистецтві Гандхари. Розглядається, чи є цей мотив прямим запозиченням із грецької традиції, чи результатом локального переосмислення у межах культурного синкретизму регіону. Аналіз іконографії та контексту зображень Атланта у рельєфах ступ 2-3 століть показує значну залежність від постаті Геракла-Ваджранані, одного з найпоширеніших персонажів мистецтва Гандхари. Окрема увага приділяється нетиповим для канонічного образу атрибутам, яких набуває божество. Доведено, що гандхарський "Атлант" не має прямого аналога в індо-буддійській міфології та не може розглядатися як відтворення канонічної постаті. Натомість він постає як трансформований образ, що поєднує елементи грецької та індійської візуальної традиції і відображає процеси культурних змін у Північній Індії на початку першого тисячоліття. Таким чином, мотив Атланта у Гандхарі є важливим свідченням художнього синкретизму та формування локальної ідентичності на перетині елліністичного та індо-буддійського світів.*

Ключові слова: *античність, еллінізм, греко-буддизм, Гандхара, Атлант*

Вступ. Визначальною рисою мистецтва Гандхари є чисельні образи божеств грецької міфології, які були переосмислені й інтегровані у буддійське мистецтво регіону. Геракл, Ніка, Тюхе – постаті цих богів часто прикрашали рельєфи буддійських ступ, що зводилися у Гандхарі переважно у 2-3 ст. Однак ці образи зазнали значних трансформацій та іноді були настільки переосмислені, що постає питання: чи можна взагалі вважати їх прямим запозиченням із грецької культури. Одним із найпоширеніших таких мотивів став образ Атланта – титана, який тримає небосхил. З'ясуванню того, чому саме цей образ почали відтворювати на рельєфах ступ, як він сприймався, як трансформувався та наскільки насправді мав грецьке походження, і присвячена ця стаття.

Вивчення мистецтва та релігійного життя Гандхари становить важливий внесок у дослідження того, наскільки вже на початку першого тисячоліття регіон Північної Індії почав культурно відрізнятися від загальноіндійського контексту, зокрема й під впливом грецької культури, що поширилась у регіоні за доби еллінізму.

Метою статті є аналіз доступних зображень Атланта у мистецтві Гандхари, встановлення походження цього образу та з'ясування того, наскільки він усвідомлювався в регіоні як «Атлант».

Огляд літератури та джерел. Коли у 19 ст. французькі та британські дослідники вперше зацікавилися мистецтвом Гандхари та почали вивозити знахідки до Європи, в академічних колах сформувалося загальне уявлення: усі образи, що нагадували грецьких богів, безпосередньо ними і були, а отже, запозичені. Першим, хто спробував осмислити

* Карпенко Андрій Олександрович – магістр кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-4661-6247>; e-mail: karpe.andrew@gmail.com

конкретно образ Атланта у мистецтві Гандхари, і до того ж зробити це більш-менш «неупереджено», був «батько гандхарських студій» Альфред Фуше. У своїй монографії «Греко-буддійське мистецтво Гандхари. Дослідження витоків класичного впливу в буддійському мистецтві Індії та Далекого Сходу» (1905)¹ він розглядав постать Атланта як можливу інтерпретацію місцевого божества, переосмисленого у межах елліністичних мистецьких канонів.

Важливим є також внесок Гаральда Інгольта, який у книзі «Гандхарське мистецтво в Пакистані» (1957)², аналізуючи грецькі образи у гандхарському мистецтві, зробив принципово важливе спостереження: постать Атланта майже ідентична до образу Геракла, а в деяких випадках повністю з нею збігається. Питання походження цього образу розглядається і в книзі «Перехрестя Азії» (1992)³, написаній Елізабет Еррінгтон і Джо Крібом.

Не менш цінним є каталог «Каталог скульптури Гандхари в Британському музеї» (1996)⁴, укладений британським орієталістом Владіміром Цвольфом. У ньому подано докладний опис та аналіз скульптур і рельєфів з колекції Британського музею. Хоча Цвольф і не підтримує припущення Фуше про індо-буддійське походження образу, він наголошує на численних варіаціях постаті Атланта та намагається класифікувати їх за відмінними атрибутами.

Крайньою важливою публікацією є книга Пітера Стюарта «Мистецтво Гандхари та класичний світ: короткий вступ» (2023)⁵, що узагальнює головні висновки сучасних досліджень у межах проекту «Gandhara Connections» Оксфордського університету. Автор пропонує не розглядати зображення Атланта як прямий грецький мотив, а визначати їх радше як «схожі» на класичний образ.

Таким чином, питання походження та природи постаті Атланта у гандхарському мистецтві вже порушувалось в історіографії, однак не отримало системного та сфокусованого вивчення. Більшість авторів поділяли думку про грецьке походження образу, і лише Фуше та деякі дослідники 21 ст. поставилися до цього припущення більш критично, хоча і не висунули достатньо аргументованих альтернатив.

Джерела з даної проблематики досить численні, хоча й обмежуються предметами матеріальної культури. Письмові й епіграфічні пам'ятки, які могли б підтвердити, чи справді жителі регіону ототожнювали ці образи з грецькими богами та чи знали пов'язані з ними міфи – не збереглися. Серед матеріальних джерел маємо чисельні рельєфи зі ступ, створені переважно у 2-3 ст., на яких представлено різноманітні варіації Атлантів. У цей час регіон переживав економічне піднесення та розквіт меценатства, внаслідок чого активно зводилися монастирі та храми, прикрашені рельєфами з наративними сценами буддійської міфології. Інші види матеріальних джерел, що дозволяють простежити появу та еволюцію образу Атланта в регіоні, – це скульптури, статуетки, кам'яні палетки, тобто все те, що

¹ Foucher A. L'art gréco-bouddhique du Gandhâra. Étude sur les origines de l'influence classique dans l'art bouddhique de l'Inde et de l'Extrême-Orient. Paris: E. Leroux, 1905. P. 45-46.

² Ingholt H., Islay L. Gandharan Art in Pakistan. New York: Pantheon Books, 1957. P. 154-155.

³ Errington E., Cribb J. The Crossroads of Asia: Transformation in Image and Symbol in the Art of Ancient Afghanistan and Pakistan. Michigan: University of Michigan, 1992. P. 121-122.

⁴ Zwalf W. A Catalogue of the Gandhara Sculpture in the British Museum. London: BMP, 1996. P. 206-211.

⁵ Stewart P. Gandharan Art and the Classical World: A Short Introduction. Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2024. 85 p.

почали виготовляти у регіоні в добу еллінізму за грецькими канонами, використовуючи класичні візуальні мотиви.

Індо-буддійське походження образу. Одним із божеств, що нагадує Атланта і може являтися його прототипом у мистецтві Гандхари, є Вараха (Varāha). Спершу Вараха – індуїстське божество, аватар Вішну, яке зображується у вигляді вепра. У ведичній літературі він з'являється у космогонічному циклі міфів, де його головним діянням є «підняття» Землі зі світового океану, тобто мотив відокремлення суші від води. Вараха виступає саме у цьому епізодичному контексті: він не утримує землю постійно і не є її сталою опорою⁶. В буддійську міфологію образ Варахи був привнесений саме з індуїзму. Відомі нам зображення Варахи з'являються лише починаючи з 5 ст., і його образ не є антропоморфним: у всіх випадках Вараха зображений або як вепр, або з головою вепра⁷.

Іншими міфологічними персонажами, що могли б слугувати прообразами гандхарського Атланта є наги (nāga) та локапали (lokapāla). Наги – це хтонічні істоти, напівлюди-напівзмії, які «підтримують» землю самим фактом свого перебування під нею. Вони зображуються з довгими зміїними хвостами замість нижньої частини тіла і в такому вигляді представлені у гандхарському мистецтві. Локапали (Кубера, Варуна, Яма та Індра) – радше захисники землі, що уособлюють чотири сторони світу; однак вони не мають функції нести небосхил чи світ як такий.

Важливо також згадати якшів (yakṣa) – духів природи, які з 1 ст. часто зображувалися на рельєфах ступ. Якші не виконували ролі носіїв небосхилу, однак існують рельєфи, де вони підтримують склепіння, подібно до каріатид у грецькій архітектурі⁸.

Таким чином, в індо-буддійській міфології не існувало прямого аналога грецькому Атлантові. Були окремі божества зі схожими функціями, проте їхні зображення не мали поширення у візуальному мистецтві, відзначалися іншою іконографією, а акт «утримання небосхилу» сприймався як епізодичний момент творення світу, а не як постійна функція. Інші божества чи міфологічні образи виконували радше роль захисників землі, ніж її опори. Відтак, можна стверджувати, що гандхарський Атлант не був конкретним персонажем індо-буддійської міфології, ототожненим із грецьким образом. Це відрізняє його, наприклад, від Геракла, образ якого у мистецтві Гандхари був прямо ототожнений з Ваджрапані, якою, що був захисником Будди⁹, чи від Тюхе, чий образ був ототожнений з Гаріті¹⁰, демоницею, що згодом стала заступницею дітей. Однак, якщо образ гандхарського Атланта не мав прямого індо-буддійського ототожнення, постає питання: чи був він суто грецьким культурним запозиченням?

Грецьке походження образу. Якщо припустити, що образ Атланта у мистецтві Гандхари має грецьке походження, то його міграція могла відбутися двома шляхами: або через наслідування образу божества взятого із зображень на побутових предметах і творів мистецтва грецького походження, або ж завдяки поширенню усного чи письмового міфу про

⁶ Brockington J. The Sanskrit Epics. Boston: Brill, 1998. P. 280.

⁷ Ibid. P. 280–281.

⁸ The MAP Academy. Yaksha and Yakshi sculptures. *Smarthistory*. 09.08.2022. URL: <https://smarthistory.org/yaksha-yakshi/>

⁹ Stewart P. Gandharan Art and the Classical World... P. 18–19.

¹⁰ Ibid. P. 21.

Атланта у регіоні. Предмети та твори, що містили зображення грецьких богів, потрапляли до регіону спершу за доби еллінізму, у 4-1 ст. до Р.Х., а згодом у 1-2 ст., коли римлянами були відкриті нові торговельні шляхи до Індії.

За часів еллінізму, Гандхара входила до складу Греко-Бактрійського, а згодом Індо-Грецького царств, що сприяло широкому розповсюдженню статуток, різьблень, прикрас та інших декоративних виготовленими місцевими грецькими поселенцями або місцевими майстрами на зразок грецьких оригіналів. У період активних контактів із Римською імперією в 1-2 ст. до регіону завозилося значно менше таких предметів, хоча відомо чимало кам'яних палеток і гіпсових виробів, які з часом почали вироблятися місцевими майстрами за римськими зразками¹¹.

Однак ні серед артефактів елліністичної, ні серед пам'яток пізнішої доби не виявлено зображень Атланта. Якщо припустити, що вони існували, але не збереглися, виникає питання: чому варіації цього образу не почали поступово з'являтися раніше, адже більшість відомих рельєфів з Атлантом датується лише 2 ст.? Це дозволяє припустити, що образ або з'явився раптово вже у 2 ст. й одразу ж набув поширення та відтворення, або ж зображень з Атлантом так завезено до регіону і не було.

У першому випадку зображення Атланта могло потрапити до регіону разом із предметами, привезеними з Риму у 2 ст., коли торгівля з Індією була на піку. Однак тут варто враховувати, що основні торговельні шляхи пролягали через південні регіони, а контакти римлян з Північною Індією були дуже нечисленні¹². Можливо також, що образ був занесений іншим шляхом – через безпосередню участь греків або нащадків грецького населення у зведенні ступ. Один такий випадок, хоч і доволі невиразний, відомий із напису на ступі Канішки, де зазначено, що ступу зведено рабом Агісалом¹³. Це, однак, лише гіпотеза, що могла б пояснити «раптове» грецьке походження образу.

Однак це все лише «могло б бути», матеріальних доказів, як було зазначено вище, ми не маємо. Натомість, якщо звернути увагу на матеріальні свідчення, якими ми володіємо, то можемо простежити інше: у Гандхарі, як за елліністичної доби, так і пізніше, надзвичайно поширеним був образ Геракла. Зображення з Гераклом не лише завозилися з греко-римського світу, а й відтворювалися місцевими майстрами на кам'яних палетках і виробках з гіпсу¹⁴. До того ж, зображення Атланта у мистецтві Гандхари надзвичайно подібні на зображення Геракла¹⁵.

Ймовірно, образ Геракла потрапив до Гандхари ще у 4-3 ст. до Р.Х. разом із греками, які оселилися у регіоні й утворили тут власне царство, що проіснувало до кінця 1 ст. до Р.Х. Геракл був надзвичайно популярним образом в елліністичному світі, адже саме з ним отожднював себе Александр Македонський¹⁶, а через нього – й наступні елліністичні

¹¹ Christos N. An Updated List of Gandhara Palettes and Their Utility for the Study of Hybridity. *Journal of Open Humanities Data*. 2023. Vol. 2. P. 1-6.

¹² Wheeler R.E.M. Roman contact with India, Pakistan and Afganistan. *Aspects of archaeology In Britain and beyond / W.F. Grimes*. London: H.W. Edwards, 1951. P. 366.

¹³ Bivar D. Kushan dynasty. *Encyclopaedia Iranica*. 15.07.2009. URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/kushan-dynasty-i-history/>

¹⁴ Christos N. An Updated List of Gandhara Palettes and Their Utility for the Study of Hybridity... P. 1-6.

¹⁵ Ingholt H., Islay L. Gandharan Art in Pakistan... P. 154-155.

¹⁶ Homrighausen J. When Herakles Followed the Buddha: Power, Protection and Patronage in Gandharan Art. *The Silk Road*. 2015. T. 13. P. 26.

басилевси¹⁷. Героїзований образ Геракла символізував людину, яка завдяки своїм діям досягла піднесення і, зрештою, обожевлення. У 4–1 ст. до Р.Х. Геракл постійно з'являється на монетах Греко-Бактрійського та Індо-Грецького царств і стає ключовим образом для легітимізації влади басилевсів¹⁸. Зображення Геракла зустрічаються на прикрасах, статуетках, медальйонах, палетках, виробах з гіпсу й інших виробах. Існують зображення героя без бороди, що, ймовірно, виникли як спроба поєднати риси Александра та Геракла. У 2–3 ст. цей образ отримав «друге життя» у мистецтві Гандхари завдяки ототожненню Геракла з Ваджрапані – захисником Будди, озброєним важкою палицею-блискавкою (Ваджрою), який відтоді часто фігурує на рельєфах ступ¹⁹.

Таким чином, образ Геракла був надзвичайно добре відомим у Гандхарі, тоді як до 2 ст. ми не зустрічаємо жодного зображення Атланта. Ті ж, що з'являються пізніше, є напрочуд подібними саме до зображень Геракла. Достатньо порівняти Атланта з Клівлендського музею мистецтв (рис. 1), Ваджрапані з Британського музею (рис. 2) та Геракла з кам'яної палетки з музею мистецтва Метрополітен (рис. 3). Палетка походить із Гандхари та датується 1 ст., а рельєфи з Атлантом і Ваджрапані виготовлені у 2 ст. і теж походять з цього регіону. На зображенні Атлант має не лише очевидну візуальну схожість із Гераклом, але й частину його атрибутів, зокрема вузол на грудях, що відсилає до шкіри Немейського лева – невід'язного атрибута Геракла, пізніше запозиченого й Ваджрапані (Атланти іноді навіть мають при собі палицю або сидять поруч із левами).

Рис. 1. Атлант, Клівлендський музей, 2011.136²⁰

Рис. 2. Частина рельєфу із зображенням Ваджрапані, Британський Музей, 1970,0718.1²¹

Рис. 3. Кам'яна палетка зі зображенням Геракла та 2 жінок, Музей мистецтва Метрополітен, 1987.142.105²²

¹⁷ Ghosh S. Representation of Greek gods/goddesses in Graeco-Bactrian and Indo-Greek visual culture. *The Graeco-Bactrian and Indo-Greek World* / R. Mairs. London: Routledge, 2021. P. 570.

¹⁸ Homrighausen J. When Herakles Followed the Buddha... P. 26–27.

¹⁹ Ibid. P. 26.

²⁰ Джерело: <https://www.clevelandart.org/print/art/2011.136>

²¹ Джерело: https://www.britishmuseum.org/collection/object/A_1970-0718-1

²² Джерело: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/38495>

Отже, цілком ймовірно, що образ Атланта у мистецтві Гандхари – це не Атлант у власному розумінні, а трансформований образ Геракла як могутнього захисника. Відмінність становить лише положення персонажа, адже у гандхарському мистецтві він зображується у положенні підтримувача. Подібні положення, як уже було простежено вище, хоч і побічно, але існували у місцевій традиції, тому «Атлант» міг бути сприйнятий не як конкретний бог, а як варіація образу Геракла, що перетворився на звичайного якшу-підтримувача. Це підтверджується й тим, що гандхарські Атланти зображуються у великій кількості й у різних варіаціях: вони могли бути як молодими, так і зрілими, стрункими чи повними, з різними зачісками та у різних положеннях²³. Отже, йдеться не про відтворення конкретного персонажа, а радше про цілий клас міфологічних істот.

Вуса і крила. Попри візуальну подібність гандхарського Атланта до зображень Геракла, існують певні атрибути, що, на перший погляд, виділяють цей образ. Насамперед – крила: у більшості випадків Атлант у мистецтві Гандхари має крила за спиною. Проте це радше підтверджує припущення, що гандхарський Атлант є похідним від образу Геракла-Ваджрапані. Відомий іконографічний варіант Ваджрапані – це синтез Ваджрапані та Гаруди²⁴ – міфічної істоти індуїзму та буддизму, яка також виконувала захисні функції, зокрема виступала ворогом нагів, хтонічних божеств, що мешкають якраз таки під землею. Ця асоціація частково пояснює, чому крилаті Атланти-Гаруди зображуються біля основи ступ. До того ж Гаруда не був унікальним персонажем, скоріше класом персонажів, що перегукується з тим що і Атлант в гандхарському мистецтві зображувався не одинично.

Рис. 4. Аристократ із Юечжів, Халчаянський палац, I ст. до Р.Х.

Рис. 5. Санаб Кушан, I ст.²⁵

Інший характерний атрибут гандхарських Атлантів – пишні вуса. Тут варто врахувати загальний художній контекст: у мистецтві Гандхари вуса мали не лише Атланти, а й Будда, бодхісатви й інші божества²⁶. Найімовірніше, вуса стали ознакою місцевої знаті,

²³ Zwalf W. A Catalogue of the Gandhara Sculpture in the British Museum. London: BMP, 1996. P. 368-377.

²⁴ Getty A. The Gods of Northern Buddhism: Their History and Iconography. New York: Dover Publications, 1998. P. 53.

²⁵ Джерело: <https://coinindia.com/galleries-heraios.html>

²⁶ Stewart P. Gandharan Art and the Classical World... P. 13, 18.

яка активно займалася меценатством і фінансувала створення культових зображень. Ця тенденція простежується ще з кінця 1 ст. до Р.Х., коли вуса починають з'являтися на монетах і скульптурах юечжів (рис. 4-5). Вони набули поширення завдяки кушанському впливу в регіоні²⁷. Згодом, однак, традиція занепадає, і вуса поступово зникають з іконографії божественних і релігійних постатей²⁸. Тож у випадку Атланта вони радше відбивають місцеву естетичну моду, ніж відсилають до атрибута конкретного міфологічного персонажа.

Висновки. Тож можна виділити дві різні версії походження образу Атланта у гандхарському мистецтві. Перша версія – суто грецьке походження образу. Вона була висунута ще у 19 ст. і залишалася домінуючою до кінця 20 ст. Зображення божества могли потрапити в регіон або за елліністичної доби, або у період розквіту морської торгівлі з Римом у 1-2 ст., а згодом почати наслідуватися місцевими майстрами. Або ж міф про Атланта міг поширитися у письмовій чи усній формі й пізніше відтворитися у мистецтві Гандхари. Однак версія грецького походження має дуже слабе обґрунтування реально наявними фактами та матеріальними свідченнями. У регіоні досі не знайдено жодних зображень Атланта доби еллінізму чи постеллінізму, а також не існує письмових чи епіграфічних джерел, в яких би згадувалося ім'я божества. Тому ця версія залишається струнким припущенням зі слабкою доказовістю.

Друга версія – індо-буддійський образ, видозмінений під впливом культури еллінізму. Однозначно гандхарський Атлант не є відтворенням якогось конкретного персонажа індійської чи буддійської міфології, адже подібних фігур у ній ми не зустрічаємо. Однак існували різні міфічні персонажі, здебільшого із захисними функціями, найчастіше якші, яких зображали близько до землі та в положенні «підтримування». Ці образи, ймовірно за все, були уподібнені до образу якші Ваджрапані, який також мав захисні функції й образ якого походив від постаті Геракла, найпоширенішого грецького божества у регіоні за доби еллінізму. До візуального осмислення образу додалися вуса – атрибут тогочасної місцевої еліти, а також крила, ймовірно запозичені від іншої міфологічної істоти – Гаруди. Таким чином, сформувався змішаний образ, який візуально нагадував Геракла та Атланта з грецької міфології, але по суті сприймався як звичайне місцеве божество із захисними функціями.

Andrii Karpenko

The Origin of the Image of Atlas in Gandharan Art

Abstract: This article examines the origins and semantics of the Atlas motif in Gandharan art, situating the discussion within the broader dynamics of cross-cultural exchange in the northwestern Indian subcontinent. It raises the question of whether this figure should be regarded as a direct borrowing from the Greek mythological tradition or

²⁷ *Kyaping C.* The Unintended Legacy of Hellenism: The Development and Dissemination of the Buddha Image. *History Honors Papers*. 2016. T. 2. P. 39.

²⁸ *Stewart P.* Gandharan Art and the Classical World... P. 13.

rather as a local reinterpretation that emerged through processes of cultural syncretism characteristic of Gandhara under Kushan patronage. Through a close analysis of the iconographic features and the contextual use of Atlas representations on stupa reliefs of the 2nd – 3rd centuries CE, the study identifies a significant dependence on the figure of Heracles-Vajrapāṇi, one of the most widespread and influential characters in Gandharan visual culture. Particular attention is paid to attributes atypical of the canonical Greek image—such as facial hair, wings, and posture—which reveal the adaptation of the motif to local artistic conventions and religious meanings. The article argues that the Gandharan 'Atlas' has no direct analogue in Indo-Buddhist mythology and therefore cannot be regarded as a reproduction of the Greek Titan in the strict sense. Instead, he emerges as a transformed and hybrid figure, in which elements of Greek and Indian visual traditions converge. This hybridization illustrates not only the complexity of cultural adaptation in northern India during the early centuries CE but also the selective appropriation of Hellenistic models for the construction of Buddhist sacred imagery. The Atlas motif in Gandhara thus stands as crucial evidence of artistic syncretism and of the formation of a distinct local identity, one negotiated at the intersection of Hellenistic aesthetics, Buddhist cosmology, and the socio-political milieu of the Kushan period.

Keywords: Antiquity, Hellenism, Greco-Buddhism, Gandhara, Atlas